

Társadalmi tőke, civil szervezetek

FÜZÉR KATALIN

A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban 5

PÉNTEK ESZTER

Civilek az egészségesebb életért. *Az egészségügyi civil szervezetek szerepe a helyi egészségpolitika alakításában* 18

BUCHER ESZTER

Az önkormányzatok és a nonprofit szektor kapcsolata a pécsi kistérség példáján 32

Nőtörténelem

GÁSPÁR GABRIELLA

Női jogok és a leánynevhasználat a XIX. század első felében 47

SCHADT MÁRIA

Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban 61

Történeti tanulmányok

BOGNÁR BULCSU

Az elitek változása. *Új megközelítések a kvantitatív adatbázisok történetiszociológiai elemzésében* 76

NAGY J. ENDRE

Bibó István filozófiája 88

LÁSZLÓ KUPA

Spiritual constitution or structure 109

Számunk szerzői 121

ACTA SOCIOLOGICA • Szociológiai tudományos szemle

I. évfolyam 1. szám, 2005. ősz • Megjelenik évente kétszer

ALAPÍTÓ KIADÓ: a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológia Tanszéke

KIADÓ KÉPVISELŐJE: dr. Schadt Mária

SZERKESZTŐSÉG

Felelős szerkesztő: dr. Gáspár Gabriella

Főszerkesztő: Kóhalmi Andrea

Lapterv, tördelés: Szakos Roland (Freedesign)

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

7624 Pécs, Rókus u. 2.

Telefon: 06/72/503-650/3530 • Fax: 06/72/503-650/3550

E-mail: acta.sociologica@pecsvaros.hu

NYOMÁS

Reproflex Kft.

Felelős vezető: Misángyi Károly

7625 Pécs, József u. 28-32.

Telefon: 30/947-0089

A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban¹

*Beszélgj róla és elfelejtem,
Mutasd meg és emlékszem rá,
Vonj be és megértem!
kínai mondás*

Manapság egyre elfogadottabbá kezd válni az a gyakorlati tapasztalatokból táplálkozó belátás, hogy a leszakadóban lévő városrészek megújítása során a lerobbant lakásállomány és a rossz állapotban lévő fizikai infrastruktúra más elemeinek rehabilitációján túlmenően szükség van az érintett helyi társadalmak megerősítésére is, hiszen tartós eredményeket csak a megújult városrészek erős közösségei garantálhatnak. Ennek megfelelően ma már elsősorban úgy emlékezünk az 1950-es évek slumfelszámolásaira, mint a társadalmi kapcsolathálózatokat a házakkal együtt leromboló programokra, melyeknek tanulságait a leszakadóban lévő városrészekre kidolgozandó rehabilitációs programoknak messzemenően figyelembe kell venniük. Az európai nagyvárosok infrastrukturális, gazdasági és társadalmi rehabilitációt is szem előtt tartó város(rész)megújítási programjait abból a szempontból vizsgáljuk az alábbiakban, hogy milyen jelentősége volt a társadalmi tőkének ezen programok megtervezésében, kivitelezésében és az elért eredmények fenntartásában. Mindenekelőtt azonban a társadalmi tőke jelenségének társadalomtudományi megközelítését és kutatásának módjait írjuk körül, majd ezt követően kitérünk a társadalmi tőke jelentőségére a policy világában általában, mielőtt végül a városrehabilitációs politikák alakításában betöltött szerepét tárgyalnánk.

Mi a társadalmi tőke; avagy miért baj, hogy már nem klubokban, hanem egyedül tekéznak Amerikában?

A többi tőkefajtaival összevetve, a társadalmi tőke legfontosabb tulajdonsága, hogy egyénileg nem birtokolható, mint a pénz, vagy a humántőke: kifejezetten társadalmi természetű erőforrás, amely lehetővé teszi az emberek együttműködését a legkülönbözőbb csoportokban, illetve a csoportok között. A kutatók szerint a társadalmi tőke koncentrációjának növekedése együtt jár számos előnyös változással: jobb egészségügyi állapot, javuló bűnözési statisztikák, jobb iskolai teljesítmény, növekvő társadalmi integráció, jobb kormányzati teljesítmény tapasztalható a társadalmi tőkével bőségesen ellátott társadalmakban, hogy csak a leggyakrabban elemzett területeket

említsük.² Miben ragadható meg tehát a társadalmi tőke jelenléte? Azokban a kapcsolathálózatokban, amelyek elhelyezik az embereket a mikrotársadalmi szolidaritás és a makrotársadalmi intézményi beágyazottság terepein.³ Tulajdonképpen a társadalom szövetéről, annak sűrűségéről van szó, melyet a kapcsolathálózatok, valamint a kapcsolathálózatok kapcsolódásai építenek föl. A kutatók háromféle társadalmi tőkével számolnak. A csoportok összetartását biztosító, a tágabb kapcsolatrendszeret körülrajzoló, valamint a különböző társadalmi csoportokat összekötő, azaz a csoportok közötti kapcsolatokban megragadható társadalmi tőkéről: magyarul összetartó (bonding), hídverő (bridging), valamint összekapcsoló (linking) társadalmi tőkének nevezhetjük őket. A kapcsolathálózatok hátterében a bizalom problémája áll, mely társadalmanként eltérő módon teszi lehetővé, vagy éppen gátolja a társadalmi tőke különféle formáinak kialakulását.⁴

A mikrotársadalmi szolidaritás szintjén a családi, rokonsági kapcsolatok, továbbá a baráti, és szomszédsági kapcsolatok kerülnek látókörbe. Makrotársadalmi, vagy intézményi szinten pedig a munkahelyi kollégák, szakmai körök, civil, politikai, vallási szervezetek intézményesített kapcsolathálózatai jönnek számításba, de itt vizsgálják a közintézményekkel való kapcsolatokat, a közszolgáltatások igénybevételét, a politikai részvételt, illetve pl. az önkéntes munkát is.

A társadalmi tőke kutatásának első hulláma az 1980-as évektől datálható és a szociológia olyan nemrégiben elhunyt nagy alakjaihoz kapcsolódik, mint Pierre Bourdieu és James Coleman.⁵ Az elméleti alapvetést szinte robbanásszerű érdeklődés követte az 1990-es évek közepétől, amikor is Robert Putnam megkongatta a vészharangot az amerikai demokrácia felett. Kutatásai során azt találta ugyanis, hogy a XX. század második felében hanyatlóban van a Tocqueville által a XIX. század első felében oly erőteljesnek talált „társulás művészete” és ezzel az amerikai demokrácia is.⁶ A következtetést alátámasztó tézist néhány évvel korábban megjelent, olaszországi kutatásait összegző könyvében⁷ állította fel: az észak-olasz és a dél-olasz társadalom összehasonlító vizsgálata azt mutatta, hogy míg Észak-Olaszország erős civil társadalma jól és hatékonyan működő regionális önkormányzatokkal bír, addig a gyenge dél-olasz civil társadalom mellett csapnivalóan rosszul működik a helyi kormányzat. Az „erős civil társadalom → erős demokrácia”, ill. „gyenge civil társadalom → gyenge demokrácia” tézis nem maradt ugyan megkérdőjelezetlenül⁸, azonban továbbra is a társadalmi tőke kutatások többségének alapjául szolgál, még ha léteznek más problematikából kiinduló megközelítésmódok is.⁹

Valaha ugyan a társadalmi tőke magas fokú koncentrációja jellemezte a nyugati demokráciák többségét¹⁰, egy ideje azonban jól érzékelhető csökkenést mutat a társas kapcsolatok sűrűsége és intenzitása nemcsak az Egyesült Államokban¹¹, de más nyugati demokráciában is.¹² A társadalmi tőke felmorzsolódásához több, az USA-ban már mintegy 20 évvel korábban jelentkező folyamat járult hozzá. Így például a szórakoztatóiparban bekövetkezett változások (főként a televíziózás, vagy a későbbiekben a számítógépes játékok terjedése), valamint az elővárosi lakóhelyek kiterjedése és ezzel párhuzamosan az ingázásra fordított idő megnövekedése, továbbá a kétkeresős családmódel előretörése mind azt eredményezték, hogy a korábban közösségi élet-

ben eltöltött idő mennyisége drasztikusan lecsökkent és a fiatalabb generációkban kiveszöbe látszik kerülni az idősebbeket jellemző közösségi aktivitásra való készség, a „társulás művészete” is.

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy egyértelmű: annál jobb, minél több társadalmi tőke halmozódik fel egy társadalomban. Fontos azonban észrevennünk, hogy a társadalmi tőke által lehetővé tett együttműködés nem mindig értékelhető pozitívan: gondoljunk pl. a fiatakorúak bűnbándáira, az apartheid korabeli fehér közösségekre Dél-Afrikában, a kormányzati korrupció világszerte elterjedt jelenségére, avagy a jól szervezett orosz hadurak által nyújtott „biztonságra” a posztkommunista időszak egy jó részében Oroszországban¹³.

A társadalomtudományos műhelyeken kívül több nagy nemzetközi intézmény is elkezdett intenzíven foglalkozni a társadalmi tőke kutatásával, illetve az eredmények programjaikba illesztésével. A Világbank az 1990-es évek közepe óta¹⁴, az OECD 2000 óta¹⁵, az ENSZ Statisztikai Részlegének Siena Csoport-ja¹⁶ pedig már 1993 óta folytat vizsgálatokat: a másodelemzéseken és saját adatfelvételeken túlmenően határozott elköteleződés látszik mutatkozni abban az irányban, hogy a társadalomstatisztikai szempontú megközelítés nemzetközi tapasztalatai alapján olyan standardizált mérési eszközöket dolgozzanak ki, amelyek alkalmazásával lehetővé válik a nemzetközi összehasonlításra is alkalmas társadalmi tőke kutatás.¹⁷ A kutatási eredményeket kormányzati politikák, valamint a nagy nemzetközi szervezetek által kivitelezett fejlesztési programok kialakításához használják. Mindezek mellett a társadalmi tőke problematikája egyre nagyobb jelentőségre kezd szert tenni a policy világába szívesen átránduló Robert Putnam révén is. Tekintsük át, hogy a gyakorlatban mely területeken érvényesül a társadalmi tőke szempontrendszer.

Társadalmi tőke a policy világában

A társas kapcsolathálózatok jelentőségének értékelése a „Ne romboljuk!” elvének a policy világában való széleskörű elterjedtségében ragadható meg leginkább. A szétrombolt társas kapcsolathálózatok regenerálásával, illetve a társadalmak kapcsolati hálójának sűrűbbre szövésével összefüggésben azonban már sokkal kevésbé egyértelműek a gyakorlati beavatkozás irányai, lehetőségei, sőt egyáltalán: a kívánatossága. Az alábbiakban mindenekelőtt a rombolás elkerülésének elvét kialakító tapasztalatokra térünk ki, majd összefoglaljuk a társadalmi tőke koncentrációjának növelését célzó nemzetközi, nemzeti és helyi politikák fő irányait.

Az 1950-70-es éveknek kizárólag a fizikai infrastruktúrára koncentráltó slumfelszámolási programjai során az elköltöztetések következtében jelentős társadalmi rombolást is véghezvittek az érintett területeken élők kapcsolathálózatában, megfosztva őket amúgy is szűkös erőforrásaik ezen létező elemétől. Más szempontból bizonyult problémásnak a társadalmi tőke tekintetében az a típusú policy, melynek keretében szociális bérlakás negyedeket építettek nagy kiterjedésű területeken, magába zárkózó, homogén népességgel, melyet ezáltal megfosztottak a más csoportokhoz való kapcsolódás lehetőségétől, azaz az összekapcsoló társadalmi tőke kon-

centrációjának növelésétől. Némely szociálpolitikai program is ráerősített a társadalmi tőke hanyatlására azzal például, hogy a munkanélküliek segélyezésénél a formális, intézményi munkakeresés színterére zárta be a klienseket, noha az adatok azt mutatják, hogy az esetek döntő többségében a munkaerőpiacra való visszakerülést az informális hálózatok, kapcsolatok teszik lehetővé. Még a hagyományos közösségépítő programok egy része is hozzájárulhat a társadalmi tőke felhalmozásának visszafogásához azzal, hogy befelé fordul, öngyógyító, kapacitásépítő programjaikkal elzárják az érintetteket a tágabb közösségtől, amennyiben kizárólag azonos neműeket, vagy azonos etnikai hátterűeket vonnak be programjaikba.¹⁸

A társadalmi tőkével számot vető nemzetközi szintű politikák terén kiemelkedik a Világbank harmadik világbeli fejlesztési politikája, melynek programjaiban a helyi közösségek erőforrásaira támaszkodnak, illetve ezeket is fejlesztik a hagyományos gazdasági szektorbeli fejlesztéseken túlmenően.¹⁹ Például a szegénység elleni és a fenntartható fejlődést szolgáló projektek az érintettek részvételével kerülnek kialakításra és kivitelezésre, ami önmagában jelentősen hozzájárul a helyi társadalmak megerősödéséhez, illetve a szegény rétegeknek más társadalmi csoportokkal való összekapcsolásához.

A társadalmi tőkét erősíteni hivatott nemzeti politikák legfontosabb iránya a civil szféra közpénzekből történő támogatásában ragadható meg, azonban korántsem merül ki ebben. Több területen is tetten érhető a kormányok szándéka arra, hogy más módokon is ösztönözzék a polgáraikat összekötő támogató kapcsolathálózatok kialakulását és megerősödését. Néhány ország kísérletezett például az önkéntes munka főként fiatalok körében történő meghonosításával: nemcsak a kedvezményezettek, de az önkéntesek (különösen a hátrányos helyzetű rétegekből származók) számára is számos előnnyel jár a hathetestől hat hónapig terjedő, az otthontól távol, akár külföldön vállalt önkéntes munka. A más rétegekből származókkal kialakuló kapcsolatok az összekapcsoló társadalmi tőkét erősítik közvetlenül, míg a tapasztalatok szerint az önkéntes munka vállalásával szorosan összefüggő későbbi közösségi aktivitás és magas fokú bizalom közvetetten járul hozzá a társadalmi tőke koncentrációjának növekedéséhez. Ösztönzésül, a kormányok ösztöndíjként felhasználható, akár nagyszülőltől az unokának is átadható bónuszok rendszerét vezették be, vagy egyszerűen az érettségi feltételévé tervezték tenni az önkéntes munka egy minimális óraszámában való vállalását.²⁰

A politikák egy hasonló terepét jelentik a mentor programok bevezetését és elterjesztését szolgáló kormányzati intézkedések. A tapasztalatok szerint rendkívül hatékonyak bizonyultak a felnőtt mentorokat iskoláskorú gyermekekkel összekötő kezdeményezések, melyek keretében az iskolai előmenetelt támogató készségek fejlesztését, vagy magát a tanulást segítették a mentorok, esetleg anyagilag is támogatva a gyermekek iskolai tanulmányait. A mentor program révén az érintettek körében nőtt az iskolai teljesítmény, csökkent az iskolából kimaradók aránya és javultak a felvételi statisztikák. Az efféle programokat vizsgáló kutatások azonban egyértelműen rámutattak a mentoráltak stigmatizálásának veszélyére, amit egész iskolai osztályok vagy korcsoportos kiscsoportok mentorálásával lehet elkerülni, szemben azzal a

gyakorlattal, mely ezekből a csoportokból kizárólag a segítségre szorulókat emeli ki. A gyermek-gyermek, illetve a fiatal-gyermek relációban végzett mentorálás előnyei legalább olyan erőteljesen érezhetőek a mentor oldalán is, akinek önbecsülése, önbi-zalma megnövekszik és gondolkodása rugalmasabbá válik.²¹

A közéleti ismeretek és készségek elsajátítását biztosító iskolai programok tartalmát is átalakították több országban, hogy a pusztán állampolgári ismereteket közvetítő oktatást kiegészítsék a „közszolgálat” végzése révén elsajátítható közéleti készségek megszerzésével. Ezeknek a programoknak a fent bemutatott közösségi önkéntes munkával, illetve a mentor programokkal történő összekötése kézenfekvőnek bizonyult.²²

A társadalmi tőke szempontjait érvényesíteni kívánó helyi politikák a városi társadalmak kisebb egységeire, a lakónegyedekre, vagy pár utcából álló szomszédsági közösségekre összpontosítanak. A helyi társadalmaknak ezen csoportjaiban a lakóhely és annak környezete, ezáltal a városi életminőség egyik legfontosabb dimenziója kerül előtérbe. A szomszédsági körök vagy csoportok létrehozásának ösztönzése nemcsak a közösségi terek (parkok, játszóterek, fiatalok találkozóhelyei) helyi erőforrásokból történő létrehozása vagy gondozása miatt fontos az önkormányzatoknak, hanem az ezekben a körökben megerősödő összetartó társadalmi tőke miatt is.²³ Az erős szomszédsági kapcsolatok háttéréül szolgálhatnak pl. a szomszédsági polgárőrség működésének, illetve olyan internetes felületek kialakítását tehetik szükségessé, melyek információt és fórumot biztosítanak a közösségi tevékenységek (pl. utcai grill partik, környékbeli szemétszedés vagy parlagfű irtás) megszervezéséhez. A lakókörnyezetük fizikai és társadalmi dimenziójával elégedett polgárok az önkormányzathoz is nagyobb bizalommal fordulnak és aktívan rész kérnek az olyan városrendezési megoldások kialakításában, amelyek a szomszédsági interakció lehetőségét növelik: pl. gyalogos-barát útkiképzés mellett lépnek fel, szemben a kizárólag az autót figyelembe vevő, közlekedési folyókat és parkolókat kívánó elrendezés helyett és támogatni fogják a rövidebb utcák és zsákutcák kialakítását.²⁴

A társadalmi tőke erősítésével kapcsolatos legnagyobb szabású megmozdulás azonban nem nemzetközi szervezetekhez, kormányokhoz vagy önkormányzati testületekhez kapcsolódik, hanem egy olyan kezdeményezéshez köthető, amelyet az a Robert Putnam hívott életre, aki kimutatta, hogy felmorzsolódóban vannak a közösségekben rejlő erőforrások az amerikai társadalomban. A diagnózis felállításával nem megelégedve, abba bele nem nyugodva összegyűjtött majd három tucat elméleti és gyakorlati szakembert, hogy a Saguaro Szeminárium²⁵ keretében ajánlásokat fogalmazzanak meg a társadalmi tőke regenerációjára az amerikai társadalomban. „Együtt jobb” címmel internetes felületet működtetnek és könyv formában is közzétették ajánlásaikat.²⁶

Az ajánlások számos területet érintenek és konkrét javaslatokat is magukba foglalnak. Ezek közül már kitértünk a kormányzati intézkedések vagy tervek tárgyává tett oktatás területére, ahol az állampolgári ismeretek, a „közszolgálat” révén történő készségfejlesztés, illetve az önkéntes munka társadalmi tőkét növelő szerepét elemeztük. A szeminárium többi ajánlása azonban számos, eddig nem tárgyalt

lehetőséget érint – az amerikai társadalom közösségeinek megerősítése céljából. Más országokban történő alkalmazásuk helyénvalóságát a helyi viszonyok ismeretében lehet eldönteni. Pl. az egyik kiemelt fontosságúnak tartott területen, a munka világával kapcsolatban megfogalmazódó ajánlásuk, miszerint a kormánynak törvényben kellene szabályoznia a rugalmas munkaidőt és a közösségi tevékenységekre fordítható munkaidő mennyiségét – nos, az előbbi tekintetében pl. sok európai ország már meg is valósította ezt a gyakorlatot.²⁷ A városrendezési elvek területén az amerikai társadalom úgyszintén egyedi helyzetben van: a szeminárium a városi térségek és ezáltal az ingázásra fordított idő megnövekedésének megakadályozását ajánlotta, valamint a gyalogosbarát lakónegyedbeli közlekedés kialakítását és a közterek beékelését az amerikai városi térbe.²⁸ A szakemberek jelentős potenciált láttak az amerikai társadalomban megint csak sajátos szerepet betöltő vallási közösségekben való aktivitásban is.²⁹ A technológiai változásokra adott kormányzati reakciók legfontosabbika a társadalmi tőke szempontjából az lehet, hogy támogatja az olyan elektronikus szórakoztató és kommunikációs technikák elterjedését, amelyek erősítik a közösségekhez való tartozást, ahelyett, hogy elzárják egymástól az embereket.³⁰ A művészetek terén a fesztivál jellegű, sokakat mozgósító események szervezését tartják fontosnak a szeminárium résztvevői, míg a cégvezetők számára a vállalati közösségeken belüli és azok közötti kapcsolatok kiépítését és fenntartását szolgáló programok bevezetését ajánlották.³¹ A politikai részvétel növelése érdekében pedig visszatérést javasoltak a széles néprétegek aktivitására épülő politizálásához, felváltva az időközben a politikában dominánssá vált profikat és a pénz uralmát.³²

Társadalmi tőke és a rehabilitációs várospolitikai

A társadalmi tőke és a városrehabilitációs politikák összekapcsolódásának kiindulópontját az a fenti összefoglalás során csupán jelzett körülmény adja, hogy a közösségeket fenntartó társadalmi tőke egyenlőtlenül oszlik meg a társadalmi nagycsoportok között.³³ A városrehabilitációs programok célterületein élők a társadalmi tőkétől különböző tőkefajtákkal szűkösebben rendelkeznek, mint a nem leszakadó városrészben élők, továbbá rendszerint egyre homogénebbé válik e tekintetben a helyi közösség. A legáltalánosabb szinten azt mondhatjuk, hogy a társadalmi tőke koncentrációjának növelése az egyik legolcsóbb és leghatékonyabb módja annak, hogy a városrehabilitációban érintett helyi társadalmak helyzete javuljon: mind az összetartó, mind a hídverő, de talán leginkább az összekötő társadalmi tőke erősítését célul kell kitűzni – és továbbra is feltétlenül el kell kerülni a meglévő kapcsolathálózatok rombolását. A „ne rombold!” alapelvének stratégiai célkitűzéseként történő figyelembe vétele mellett³⁴ számos olyan eljárás és programelem alkalmazható a városi térségek komplex rehabilitációjának kivitelezésében, amelyek kifejezetten a társas kapcsolathálózatokra építenek, avagy segítik azok kialakulását és megerősödését ott, ahol szakadozottak.

Az Egyesült Királyság nemrégiben nemzeti politika tárgyává tette a lakónegyedek helyi partnerségek révén történő fejlesztését és ezen belül a legdepriváltabb

városrészek rehabilitációjának problémáját. A 2001. januárjában közzétett program memorandum (National Strategy for Neighborhood Renewal)³⁵ a leszakadó városi térségek felzárkóztatását tűzi ki egyik stratégiai céljául, de a jobb helyzetben lévő városrészek számára is ajánlja speciális szervezeti megoldások bevezetését a városrészmenedzsment terén. A leszakadó városrészek esetében nélkülözhetetlennek bizonyult a program legfőbb eszköze, a „helyi stratégiai partnerség” (Local Strategic Partnership) nevű testület felállítása, amely (jogilag nem rögzített módon) összeköti a közzsféra, a magán, üzleti, közösségi és önkéntes szerveződések, hogy a városrészek problémáit, szükségleteit és a megoldások stratégiai irányait közvetlen közelből lehessen áttekinteni.³⁶ A testület fő célja, hogy megfogalmazza a partnerek részéről aláírással is megerősített, „városrészi megújulás stratégiája” (Local Neighbourhood Renewal Strategy) nevű dokumentumot³⁷ és megállapodásban rögzített módon együttműködjön annak részprojektekben történő megvalósításában.

A Német Szövetségi Köztársaság hasonlóképpen nemzeti szinten ösztönzi a leszakadó városrészek rehabilitációjával kapcsolatos beavatkozások komplex szemléletét és a megfelelő szervezeti megoldások bevezetését a Sozialestadt elnevezésű program keretében.³⁸ 1999 és 2004 között 363 városi térségben támogattak programokat, melyek kivitelezésében kulcsfontosságú szerepet játszottak az integrált rehabilitációt megszervezni és koordinálni képes városrészi programmenedzser irodák.³⁹

Az Európai Unió URBAN elnevezésű közösségi kezdeményezésű programjának első (1994-1999)⁴⁰ és második hullámában (2000-2006)⁴¹ kifejezetten deprivált városi térségek rehabilitációjára szolgáló projektek támogatására került sor. A programdokumentumok ugyan hangsúlyt fektetnek a helyi társadalmak aktív részvételére, ám konkrét szervezeti megoldásokat sem a közösségi, sem az önkormányzati szinten nem javasoltak alkalmazásra annak ellenére, hogy a program egyik fő célja a tapasztaltok átadása és a legjobb gyakorlatok elterjedésének elősegítése a komplex rehabilitációs beavatkozások terén.⁴²

A komplex városrehabilitáció sikeres európai, többek között magyar⁴³ példáit elemező és a tapasztalatokból átvehető tanulságokat leszűri igyekvő tanulmány szerint a városrészmegújítás bizonyos „munkamódszere[i]...”, az intézményi háttér és a gondolkodásmód jobban adaptálható, mint maguk a teljes modellek ... [így] célravezetőbb ... egy új modell felépítése ... a helyi körülményekhez ... illeszkedő elemek ... átvé[telel]”⁴⁴. Az egyes elemek összehangolásának és így „a rehabilitáció sikerének egyik kulcskérdése, hogy sikerül-e összeállítani egy új, multidiszciplináris csapatot, amely új eljárásokat, munkakapcsolatokat és módszereket fejleszt ki a rehabilitáció sikere érdekében, tervezi, irányítja és koordinálja a folyamatot. A rehabilitációs team a lehető legszélesebb alapon nyugodjon: a döntéshozók, elméleti és gyakorlati szakemberek, beruházók és a helyi lakosság is képviseltetve legyenek benne”⁴⁵. A szervezeti együttműködésnek a tanulmány által vizsgált projektek tapasztalatai alapján nemcsak keretet, de egyfajta kenőolajat is szolgáltat a helyi partnerek szerepeit és feladatait világosan rögzítő megállapodások és szerződések rendszere: „általános jelenség, hogy azokban az országokban, ahol nem kötnek jogilag érvényes megállapodásokat, a partneri kapcsolatok gyengébben működnek és nehézségek merülnek fel az együttműködés fenntartásában”⁴⁶.

A városrehabilitációs programok sikere szempontjából különösen fontosnak bizonyult annak az elvnek az érvényesítése, hogy a városrészmegújítási törekvések a helyi társadalomra támaszkodjanak, abból induljanak ki és megerősítését ne csak a projekt egyik céljául tűzzék ki, hanem már a megvalósítás során járuljanak hozzá a helyi társadalmi tőke koncentrációjának növekedéséhez azáltal, hogy közreműködő partnerekké teszik a helyieket.⁴⁷ Itt azonban nem pusztán a magukat megszervezni képes csoportok projektekbe történő bevonásáról van szó: a helyi társadalmak önszerveződésre képtelen rétegeit is meg kell szólítani a tervezés és a kivitelezés során, különösen nagy hangsúlyt fektetve a „nehezen elérhető” csoportokra. A helyi társadalom bevonására különféle gyakorlati megoldásokat kísérleteztek ki a városmegújítási programok során, melyek közül három kialakult gyakorlat bizonyult szinte mindenhol alkalmazhatónak.

A helyi társadalom összetartó társadalmi tőkéjének erősítését idézi elő a szomszédsági közösségek kialakítása. A lakóhellyel és annak környezetével kapcsolatos mindennapos problémák, illetve a lakókörnyezet minőségének javítása szolgáltatja az egy szomszédságban élők körében az alapot arra, hogy megismerjék egymást, kialakuljon közöttük a bizalom egy olyan foka, ami lehetővé teszi az egymással való együttműködést, illetve a segítségnyújtást és annak elfogadását. Saját vagy másokkal együtt fenntartott szomszédsági irodára van szükség a kapcsolattartás fizikai terének biztosítására és a közös tevékenységek megszervezésének és lebonyolításának bázisaként. A helyi civil szervezetek bevonása eredményesnek bizonyult az irodák működtetésébe, de szükség volt az infrastruktúra önkormányzati finanszírozására. A rehabilitációs projektek építhetnek ezekre a közösségekre, amikor az épület- és közterület felújítási akciókba a helyieket is bevonják saját lakásuk, háztömbjük, vagy a szomszédsághoz tartozó park, játszótér vagy nagyobb közösségi ház felújításába, karbantartásába. A későbbiekben a szomszédsági közösségre bízható a parkok vagy játszótérek őrzése is.⁴⁸

Az egy háztömbben élő tulajdonos vagy bérlő lakók közötti kapcsolatok kialakulását és a lakások felújítás utáni állagának megőrzését támogatja a társasházi közösségek, illetve a bérlői lakástársaságok létrehozása. A tulajdonosi szemlélet kialakítása, illetve a bérlők hozzáállásának ehhez a szemlélethez történő közelítése kulcsfontosságú az infrastrukturális felújítást követő időszakban, mert fokozza a lakók felelősségérzetét lakókörnyezetük irányában. A társasházi közösségek vagy a bérlői lakástársaságok a tapasztalatok szerint a csoportelvárák révén ráerősítenek a kialakult felelősségérzetre.⁴⁹

A helyi társadalmak integráltságát nagyban növeli a tapasztalatok szerint, ha a rehabilitációs program tervezése és kivitelezése során informáltabbá, érdeklődőbbé és aktívabbá válik a helyi közösség a lakónegyedbeli vagy városrészi lakossági fórumok révén. Ezen fórumok középtávon hozzák meg a tőlük várt hatást, mert a tapasztalatok szerint a célterület polgárai a tervezés és a kezdeti kivitelezés fázisában inkább passzívak, aktivitásuk azonban a megvalósítás során fokozatosan növekszik. A rehabilitációs programok tehát nem nélkülözhetik a rendszeres lakossági fórumokat egyik fázisban sem, hiszen ideális esetben maga a tervezés is a célterületen élő pol-

gárok által megfogalmazott problémákból indul ki és a helyi kutatók és szakemberek által értékelt tényekre alapul. Mind a tervezés, mind a kivitelezés szempontjából fontos lehet, hogy a helyi polgárok bevonása elejét veszi az „ellenkezés kultúrája” kialakulásának, mivel a tapasztalatok szerint rendkívül frusztráló a polgárok számára, ha részvételük a már meghozott döntésekről való konzultációban merül ki.⁵⁰

A kifejezetten a társadalmi tőke koncentrációjának növelését célzó programok elemek abból a gyakorlati tapasztalatok alapján kialakított stratégiai elvből indulnak ki, miszerint kerülni kell a felújított városrész dzsentifikációját, azaz azt, hogy pusztán a megemelkedett lakhatási költségek miatt a beköltöző magasabb státuszú rétegek kiszorítsák az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. Ennek az elvnek azonban együttesen kell érvényesülnie azzal az összekötő társadalmi tőke szempontjából döntő fontosságú szemponttal, hogy a leszakadó városi térségekben élő alacsonyabb státuszú rétegeknek a társadalomba történő visszaintegrálása érdekében támogatni kell a helyi közösségen túlnyúló kapcsolatok kialakításának lehetőségét. Tehát az infrastrukturális felújítás előtti szociális összetétel lehetőség szerinti megtartása mellett magasabb státuszú családok számára is vonzóvá kell tenni a felújított városrészt (szociális mix).⁵¹ Ezáltal biztosítható, hogy az összetartó társadalmi tőke létező készlete nem erodálódik a rehabilitációs program következtében, ugyanakkor a hídverő és az összekapcsoló társadalmi tőke kialakulására és megerősödésére is lehet számítani a magasabb státuszú beköltözőkkel kialakított kapcsolatok révén.

Hasonló kettős hatás várható az új városi funkciók és tevékenységek városrészbe telepítésétől, hiszen ez elősegíti a leszakadó területek és az ott élő kirekesztett rétegek reintegrálódását a város egészébe, miáltal megnyílik a hídverő, illetve az összekötő társadalmi tőke felhalmozódásának lehetősége a célterületen élők között.

A társas kapcsolathálózatok sűrűbbé szövése és intenzívebbé tétele érdekében kézenfekvőnek mutatkozott a városrehabilitációs programok szociális dimenziójában a célterület polgárainak képzettségét növelni. Az oktatási intézmények közismert társadalmi integrációs hatására, illetve a képzettség révén megnyíló munkaerőpiaci lehetőségekre (és ezek további integrációs hatására) építettek a programok azon részprojektjei, amelyek keretében rendszerint a program egész személyzetének a képzését is megszervezték – hiszen a komplex városmegújítás során nemcsak a célterület leszakadóban lévő rétegeinek, de minden közreműködőnek új ismeretekre és készségekre van szüksége.⁵²

Gyakorlati következtetések összefoglalása a társadalmi tőke szempontjait érvényesítő szociális városrehabilitációs programok számára

A városrészhabilitációs programok tapasztalatai azt mutatják, hogy a pénzügyi források rendelkezése állása csupán szükséges feltétele a városrészmegújítási projektek megvalósításának. A programok sikerességének a pénzügyekhez fogható súlyú feltétele, hogy a tervezés és a kivitelezés fázisaiban rendelkezésre állnak-e a komplex

beavatkozáshoz elengedhetetlen, az érintett szereplők között megfelelőképpen kialakított kapcsolathálózatok.

A tervezés fázisában első ránézésre elegendőnek látszik, hogy a döntéshozó és igazgatási testületek szakértőkkel konzultáljanak és megismerkedjenek más városok ezirányú tapasztalataival. Azonban a hosszú távú siker zálogaként a szereplők és aktívan közreműködők sokkal szélesebb köre jelölhető meg, akiknek a városrehabilitációs program megtervezésének lelegejétől fogva részt kell venniük a városrész megújítását célzó tevékenységekben. A komplex rehabilitációt, azaz a leszakadó városrészek infrastrukturális és gazdasági megújításán túl a szociális rehabilitációt is célul kitűző programok számára pedig különös jelentőségű előnyökkel jár a helyi társadalmak megerősítése szempontjából pusztán az a tény, hogy a program megtervezésébe és megvalósításába a helyi polgárokat is bevonják, tehát nem csupán kedvezményezettként, hanem együttműködő partnerként tekintenek rájuk. A sikeres városrészmegújítási programok a helyi stratégiai partnerség következő típusú elemei révén voltak képesek arra, hogy az érintett szereplők egész körét bevonják és mobilizálják a programok kialakítása és kivitelezése során.

1. A célterületen elhelyezkedő **városmegújítási iroda** terepet nyújt a városrész megújítási programjának elkészítésével kapcsolatos koordinációs munkához. A **városrészi koordinátor** feladata, hogy összehangolja a helyi lakosok, közösségi szervezetek, szakmai szereplők, önkormányzati döntéshozók és tisztviselők városmegújítási koncepcióval összefüggésben lévő tevékenységét: a) helyi szükségletek, problémák, elképzelések közvetítése felfelé, valamint az információk továbbítása lefelé, b) az igazgatás, a politika, a szakemberek, valamint a helyi gazdaság és civil társadalom szereplői közötti kapcsolatok hálózatszerű megszervezése, c) moderálás, közvetítés, nyilvánosság biztosítása.

Eszközök: a **városmegújítási iroda szakértőinek** segítségével a) rendszeres **városrészi fórumok** szervezése a helyi társadalom minél szélesebb köreinek elérése érdekében (beleértve pl. a nehezen elérhető csoportokat, vagy a helyi üzletembereket is), b) a **közösségi szervezetek városrészi fórumának** (civil szervezetek, egyházak, nem hagyományos közösségi szolgáltatásokat végző szervezetek) megszervezése, c) a városrész problémáit a helyi társadalomban felmérő kérdőíves kutatás; d) **szomszédsági közösségek/irodák** szerveződésének támogatása információs fórumok, képzés, források felkutatása révén; e) projektértékelés és monitoring. A városrészmegújítási terv kialakításának záró fázisában a program elemeivel kapcsolatos végső döntések meghozatalára f) **városrészmegújítási stratégiai testület** felállítása (szervezés, előkészítés), melynek tagjait fele részben a **városrészi fórum**, illetve a **közösségi szervezetek városrészi fóruma** választja (a választás lebonyolítása), másik felét pedig az alábbi önkormányzati városrehabilitációs munkacsoport delegálja.

2. A városrészhabilitációban a városi önkormányzatnak természetesen kiemelt szerepe van: biztosítani kell, hogy a döntéshozók és az igazgatás szereplői minden információhoz hozzájussanak és kellő időben hozzák a szükséges döntéseket. Így aztán egy **önkormányzati megbízott** által koordinált **városrehabilitációs munkacsoport** létrehozására is szükség van az érintett területek ügyosztályainak

és szakbizottságainak, illetve a program alakításában résztvevő szakembereknek a képviselőiből, valamint a részprojektek szakmai menedzsereiből. A megbízott feladata, hogy a) a munkacsoportban horizontális hálózatot hozzon létre az érintett önkormányzati szervekből (főosztályok, szakbizottságok), b) felkutassa a pénzügyi forrásokat, koordinálja és egyeztesse felhasználásukat és vezesse a pénzügyi tervezést, c) részprojekteket kezdeményezzen, d) visszacsatolást biztosítson a politikai szint felé (elsősorban rendszeres szakbizottsági és közgyűlési beszámolók formájában), e) valamint monitoring tevékenységet folytasson.

A feladatkörök részprojektenként, valamint a városrészmenedzsment szintjén szerződésben történő rögzítése fontos már a tervezési, de különösen döntő jelentőségű a városrészhabilitáció kivitelezési fázisban. A menedzsment struktúráért való politikai felelősséget az igazgatás minél magasabb szintjére kell helyezni, ami az önkormányzati megbízott feladatkörének egy amúgy is magas tisztséget viselő, politikailag felelős személyhez történő elhelyezésével is megoldható.

3. A rehabilitációs program tervezése és megvalósítása során szükséges folyamatos információszolgáltatást kézenfekvő egy **honlap** segítségével biztosítani, melynek aktualizálása a részprojektek egyik menedzserének feladata. Minden tartalmi kérdést érintő dokumentumot elérhetővé kell tenni, beleértve a célterületen használatos nyelv(ek)re lefordított válozat(oka)t is. Fórum rovatban kell biztosítani a véleményformálás és a horizontális információáramlás lehetőségét.

Jegyzetek

- ¹ Rövidebb változatban elhangzott „A szociális városrehabilitáció lehetőségei Pécsen” címmel az MTA RKK DTI-ben 2005. június 27-én rendezett konferencián.
- ² Áttekintően lásd David Halpern 2005. John Field 2003.
- ³ Utasi Ágnes 2002.
- ⁴ A bizalom egyre duzzadó irodalmából lásd elsősorban Francis Fukuyama 1995. Piotr Sztompka 1999.
- ⁵ Pierre Bourdieu 1998. James Coleman 1990. Vö. továbbá James Coleman, 1998. Érdemes megjegyezni, hogy a probléma szociológiai jelentőségének hangsúlyozását már Alexis de Tocqueville és Emil Durkheim munkáiban is megtaláljuk.
- ⁶ Az előbb folyóiratcikkekben megfogalmazott állítást (Putnam 1995), később könyv formában is közzétette: Putnam 2000. Vö. továbbá: <http://www.bowlingalone.org>, ahol Putnam közli a munka alapjául szolgáló statisztikai adatokat. Tocqueville hivatkozott klasszikus munkája magyarul A demokrácia Amerikában címmel olvasható (Tocqueville 1998).
- ⁷ Robert Putnam 1993.
- ⁸ Azzal kapcsolatban, hogy a tézis első állításának ellentettje is előfordulhat lásd Sheri Berman 1997. A tézis második állításának kritikájára lásd Körösnéy András 2002.
- ⁹ Mindenekelőtt Francis Fukuyama-t kell megemlíteni, aki a globális piacgazdaság viszonyai közepette sikeresnek mutatkozó gazdaságok társadalmi hátterét vizsgálva arra jutott, hogy a bizalom és az együttműködőképesség magas fokát mutató társadalmak (pl. USA, Németország, Japán, Hollandia, skandináv országok) képesek olyan nagyvállalatok működtetésére, melyek hosszú távon is megállják a helyüket a globális összefoglalóan tárgyalja az irodalmat, további referenciákkal: Halpern 2005, Field 2003.
- ¹⁰ Tocqueville 1998. Putnam, 2000: 31-180., Theda Skocpol 2002, Robert Wuthnow 2002, Claus Offe, Susanne Fuchs 2002.
- ¹¹ Putnam, 2000: 31-180. Skocpol 2002: 134-135. Putnam 2002: 404-409.
- ¹² Putnam 2002: 405. Angliával és Ausztráliával kapcsolatban lásd Halpern 2005: 211-216. A társadalmi tőke erodálódása azonban nem minden nyugati demokráciát jellemez: néhány országban kifejezetten erősödően

- vannak a társaskapcsolathálózatok (pl. a skandináv országokban és Hollandiában), míg máshol nem gyengülnek (pl. Németországban vagy Japánban). Vö. Halpern 2005: 216-220.
- 13 Laurence Whitehead 2001. *Uncivil Society?: Contentious Politics in Post-Communist Europe* 2002. Field 2003: 82-90, 127.
http://www.worldbank.org/poverty/scapital
- 14 *The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital* 2001. Vö. továbbá a szervezet „Sustainable Development” tevékenységi köréhez rendelt „Human and Social Capital” oldalait: http://www.oecd.org/topic/0,2686,en_2649_34543_1_1_1_1_37425,00.html.
- 15 <http://unstats.un.org/unsd/methods/citygroup/sienna.htm>
- 16 Nancy Zukewich, Douglas Norris 2005. Vö. továbbá a Siena Csoport imént idézett záró tanulmányában is leginkább mérvadóknak tekintett brit kérdőívről (melynek Magyarországon történő adaptálására a PTE Szociológia Tanszékének 2005. évi terepgyakorlata során kísérletet tettünk): <http://www.statistics.gov.uk/socialcapital>.
- 17 A „ne rombold” elvét kialakító negatív példák részletes elemzését lásd David Halpern 2005: 288-290, 311-313.
<http://www1.worldbank.org/prem/poverty/scapital/index.htm>, továbbá: <http://lnweb18.worldbank.org/ESSD/sdvext.nsf/09ByDocName/SocialCapital>.
- 18 Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság jár élen az önkéntes munkával kapcsolatos nemzeti politikák szorgalmazása terén. Vö. Halpern 2005: 300-302, 315-318.
- 19 A mentor programok összefoglalását lásd Halpern 2005: 297-299.
Halpern 2005: 315.
- 20 Putnam 2000: 407-408. Halpern 2005: 303-304.
- 21 Halpern 2005: 310-311.
<http://www.ksg.harvard.edu/saguaro>. A szemináriumot arról a sivatagi kaktuszfajtáról nevezték el, amelyik évekig képes a föld alatt nőni mielőtt virágba borulna.
- 22 <http://www.bettertogether.org>: *Bettertogether: The Report of the Saguaro Seminar* 2000. Robert Putnam, Lewis Feldstein 2003.
- 23 *Bettertogether: The Report*, „Work and social capital”. Putnam 2000: 406-407.
- 24 *Bettertogether: The Report*, „Politics and Government”. Putnam 2000: 407-408.
- 25 *Bettertogether: The Report*, „Religion and Social Capital”. Putnam 2000: 408-410.
- 26 Putnam 2000: 410-411.
- 27 *Bettertogether: The Report*, „The Arts and Social capital”. Putnam 2000: 411-412.
- 28 *Bettertogether: The Report*, „Politics and Government”. Putnam 2000: 412-413.
- 29 Putnam 2000: 18. fejezet: „Safe and Productive Neighborhoods”, 307-319. Field 2003: 74-82.
- 30 Putnam 2000: 50-51.
<http://www.neighbourhood.gov.uk>.
- 31 *National Evaluation of Local Strategic Partnerships: Report on the 2004 Survey of all English LSPs*. 2004. A legdepriváltabb 88 közösség programjainak kialakítását külön kormányzati pénzalapból finanszírozzák.
- 32 *Local Neighbourhood Renewal Strategies: Document Analyses and Review, Summary Report*, 2004.
<http://www.sozialestadt.de>.
- 33 Thomas Franke 2003: 170-191.
http://europa.eu.int/comm/regional_policy/urban2/urban/initiative/src/frame1.htm. Az URBAN I keretében 118 projekt megvalósítására került sor azután, hogy 1989 és 1999 között 59 kísérleti projekt kivitelezését már finanszírozták.
- 34 http://europa.eu.int/comm/regional_policy/urban2/index_en.htm.
- 35 Olyannyira, hogy az URBAN-hez kapcsolódóan egy külön programot (URBACT) is létrehoztak a tapasztalatok cseréjének elősegítésére: <http://www.urbact.org/srt/urbact/home>, és http://europa.eu.int/comm/regional_policy/urban2/urbact_en.htm. A projektek igazgatásának (governance of projects) témakörében beszédes módon nem szerepel egyetlen dokumentum sem a program honlapján.
- 36 A tanulmányban elemzésre kerül a Magyarországon eddigi legnagyobb szabású, jelenleg a megvalósítás fázisában lévő fővárosi Magdolna-negyed szociális városrehabilitációs program. Vö. Gerőházi Éva et al. 2004. Továbbá Alföldy György et al. 2004.
- 37 Egedy Tamás-Kovács Zoltán-Nicola Morrison 2004: 23, ill. 6, 10.
- 38 Egedy Tamás 2004. Idézet az összefoglalásból.
- 39 Egedy et al. 2004., Egedy 2004: 6-7.
- 40 Vö. Putnam példáit a sikeres beavatkozásokra Putnam 2003: 51 (Portland, Oregon), 58 (Seattle, Washington), 59 (Minneapolis, Minnesota), 61 (Tupelo, Missouri).
- 41 A szomszédsági csoport az egyik leginkább ajánlott szervezeti forma a helyi társadalom mobilizálására és az összetartó társadalmi tőke akkumulációjának közvetlen támogatására. Gerőházi et al., 2004: 73.
- 42 *Ibid.*, 72.
- 43 Egedy et al. 2004: 24. Egedy 2004. Gerőházi et al. 2004: 72.
- 44 Vö. Gerőházi et al. 2004: 70-71. Egedy 2004: „Dzsentrifikáció vagy kevert szociális összetétel” című fejezet, mely a kapcsolathálózatokra érzékeny szemmel hangsúlyozza, hogy „az alsó és felső társadalmi rétegek szociális integrációja nem támaszkodhat egyetemesen, vagy más, csak átmenetileg ott élő lakosok beköltözésére”.
- 45 Gerőházi et al. 2004: 76. Egedy et al. 2004: 14-15. Vö. Field 2003: 128.

Irodalomjegyzék

- Alföldy György et al. (2004): *Magdolna negyed szociális városrehabilitációs program*. Budapest: Rév8 Rt.
- Berman, Sheri (1997): „Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic”. *World Politics*, 49, 3, April 1997. *Bettertogether: The Report of the Saguaro Seminar* (2000): www.bettertogether.org.
- Bourdieu, Pierre (1998): „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke”. In *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula.
- Coleman, James (1990): *Foundations of Social Theory* Cambridge: Harvard University Press. 12. fejezet: „Társadalmi tőke”. (Magyarul: „Társadalmi tőke”. In *A gazdasági élet szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula, 1994.)
- Coleman, James (1998): „A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében”. In *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula.
- Egedy Tamás (2004): *A sikeres városrehabilitáció: gyakorlati tapasztalatok és javaslatok*. Budapest: Városrehabilitációs Kollokvium, CD-ROM.
- Egedy Tamás-Kovács Zoltán-Nicola Morrison (2004), *A városrehabilitációs kezdeményezések nemzetközi tapasztalatai*. Budapest: Városrehabilitációs Kollokvium, CD-ROM.
- Field, John (2003): *Social Capital*. London: Routledge.
- Franke, Thomas (2003): „Quartiermanagement – Schlüsselinstrument integrierter Stadtteilentwicklung”. In: *Strategien für die Soziale Stadt*. Berlin: Deutsches Institut für Urbanistik, 170-191.
- Fukuyama, Francis (2000): *Social Capital and Civil Society*. International Monetary Fund Working Paper WP/00/74, 2000 (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>).
- Francis Fukuyama (1995a): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press. (Magyarul: Bízalom: a társadalmi erények és a jólét megteremtése. Ford. Somogyi Pál László. Budapest: Európa, 1997.)
- Fukuyama, Francis (1995b): „Social Capital and the global economy,” *Foreign Affairs* 74(5) (1995):89-103.
- Gerőházi Éva et al. (2004): *A szociális városrehabilitáció: koncepció, eszközrendszer és modellkísérletek*. Budapest: Városkutatás Kft.
- Halpern, David (2005): *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Köröserényi András (2002): *A magyar politikai rendszer* [1998]. Budapest: Osiris.
- Local Neighbourhood Renewal Strategies: Document Analyses and Review, Summary Report* (2004): <http://www.neighbourhood.gov.uk/displaypagedoc.asp?id=183>
- National Evaluation of Local Strategic Partnerships: Report on the 2004 Survey of all English LSPs* (2004): http://www.odpm.gov.uk/stellent/groups/odpm_localgov/documents/page/odpm_locgov_039427.pdf.
- Offe, Claus, Susanne Fuchs (2002): „A decline of social capital?: The German case”. In *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, Robert (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (1995): „Bowling Alone: America's Declining Social Capital”, *Journal of Democracy* 6:1 (January 1995), 65-78.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert (2002): „Conclusions”. In *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, Robert, Lewis Feldstein (2003): *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Theda Skocpol (2002): „From membership to advocacy” in *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.
- Piotr Sztompka (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital (2001)*: OECD Publishing, Centre for Educational Research and Innovation.
- Tocqueville, Alexis de (1998): *A demokrácia Amerikában*. [1835-1840] Budapest: Európa.
- Uncivil Society?: Contentious Politics in Post-Communist Europe. (2002) Szerk. Petr Kopecky, Cas Mudde*. London: Routledge.
- Utasi Ágnes (2002): *A bízalom hálóját: mikortársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Whitehead, Laurence (2001): *Demokratizálódás: elmélet és tapasztalat*. Ford. Gáthy Vera. Budapest: Kairosz.
- Wuthnow, Robert (2002): „Bidding the privileged and the marginalized?” in *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.
- Zukewich, Nancy, Douglas Norris (2005): *National Experiences and International Harmonization in Social Capital Measurement*, <http://www.stat.fi/sienagroup2005/douglas1.pdf>